

church, policy, nationalization, atheisation.

УДК 94 (47+57) «1956»

ЗА КУЛІСАМИ «СЕКРЕТНОЇ» ДОПОВІДІ М.С.ХРУЩОВА

Сурнін В.Б. (Ужгород)

25 лютого 1956 р. М.С.Хрущов пригломшив делегатів ХХ з'їзду партії критикою «культу особи» і діяльності Й.В.Сталіна. В історії Радянського Союзу і усєї світової соціалістичної системи ця «закрита доповідь» зіграла виняткову роль. Але її оцінки як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії діаметрально протилежні. Якщо одні автори й досі вважають виступ Хрущова «найвпливовою промовою ХХ століття» і готові навіть прирівняти її до подвигу, то інші пов'язують із цією подією лише негативні наслідки. При цьому слід зауважити, що критичне ставлення до антисталінської риторики М.С.Хрущова сформувалося, як напрям в історіографії, лише в останні два десятиліття, під впливом і як наслідок розпаду СРСР. Саме ця грандіозна геополітична подія, а також опубліковані в 1990-х – 2000-х рр. раніше засекречені документи підштовхнули дослідників радянської епохи до певних висновків, котрі далеко розходяться із тезами, викладеними М.С.Хрущовим на ХХ з'їзді.

Апологети хрущовської доповіді сліпо йшли і продовжують йти за її текстом, зосереджуючи увагу на моральних аспектах «культу особи», а також на прикладах відходу Сталіна від «ленінських принципів» керування партією. З цих позицій написані, зокрема, праці Роя Медведєва, Д.Волкогонова, Ю.Зубкової, концептуальна стаття Ю.С.Борисова, В.М.Курицина і Ю.С.Хвана [1]. Деякі автори дорікають Хрущову за те, що він дав «обмежену» критику сталінізму, не поширюючи її на усю притаманну йому систему державного управління [2]. Натомість значного поширення набули публікації, присвячені викриванню «сталінських репресій». Їх автори старанно повторюють викладену Хрущовим версію цього феномену, нескритично ставляться до оприлюднених ним фактів і цифр [3]. Особливо виразно таке нескритичне ставлення до вивчення складних і суперечливих подій, що відбувалися в СРСР у 1930-1940-х рр., є характерним для праць англійського історика Р.Конквеста [4]. Цей автор відомий не лише досить сумнівними підходами до статистичних даних, але й своїм тривалим перебуванням у складі відділу дезінформації британської розвідки. Що, очевидно, наштовхує на деякі висновки.

Показовим є те, що в минулому критику сталінізму скаржилися на відсутність достовір-

них даних, схованих у радянських архівах. Однак це давало можливість їм вільно оперувати цифрами, які ніхто перевірити не міг. Ситуація докорінно змінилася, коли, за вказівкою Горбачова, двері у секретні партійні архіви було відчинено. З 1990-го року результати досліджень, виконаних на основі архівних даних ЦК КПРС російськими істориками, почали з'являтися в наукових журналах. Авторів звіту багато, але найбільш відомими серед них є російські історики М.Ф.Бугай і В.М.Земсков. Вони є авторами цілого ряду статей і водночас публікаторами документів, котрі розставляють крапки над «і» у заплутаному питанні про статистику ГУЛАГу і раніше були недоступні історикам [5].

Нарешті, з'явилася група публікацій документів, котрі не лише проливали світло на масштаби репресій в довоєнні і післявоєнні роки, але й дозволяли розкрити таємницю персонального складу осіб, причетних до цих репресій. Зокрема, стало можливим говорити більш предметно про роль Й.Сталіна у їх організації і виконанні [6].

Тим не менш, оприлюднені документи не викликали сенсації, на що можна було сподіватися. Більше того, і горбачовська преса, і сучасні «демократичні» видання раптом охолонули до архівних даних. На Заході звіти російських дослідників про систему покарань за Сталіна були також проігноровані і пресою, і телебаченням. У науковому світі з'явилися лише окремі публікації, засновані на нових документах [7]. Виникає питання, чому?

Щоб зрозуміти природу даного казусу, слід повернутися до першоджерела – хрущовської «секретної доповіді» [8]. Всупереч неофіційній назві, секретною вона насправді не була. Мало того, що після ХХ з'їзду з її основним положеннями ознайолювали усі партійні організації Союзу, а відтак, про сказане Хрущовим дізналося і все населення країни. Текст доповіді вже наприкінці 1956 р. через Польщу опинився в руках ізраїльської розвідки «Мосад», котра, у свою чергу, передала його властям США. Таким чином, почалося, можна сказати, міжнародне обговорення оприлюднених Хрущовим «фактів». І само собою зрозуміло, що найбільший інтерес і в Радянському Союзі, і за кордоном викликала тема репресій.

Справа в тім, що репресії за часів Сталіна хоча і мали місце, але вважалися мірою

вимушеною, а саме покарання по відношенню до засуджених справедливим. Причиною такого ставлення суспільства до репресій була обстановка класової боротьби у 1930-х рр., а також необхідність забезпечення обороноздатності країни перед загрозою зовнішнього ворога і його потенційного помічника в особі «п'ятої колони». Хрущов у своїй доповіді не лише поставив під сумнів необхідність такого роду репресій, але і фантастично перебільшив їх масштаби. В умовах відсутності плюралізму думок в середині самої партії і неможливості відкритого обговорення «нового курсу» Хрущова, його точка зору щодо сталінської спадщини почала нав'язуватися повсюдно як «єдино правильна». Будь-які сумніви в цьому припинялися як відступ від «генеральної лінії» партії, а тому суворо каралися. Причому нерідко саме методами репресій. Але доцільність і правомочність цих репресій вже не обговорювалися.

У свою чергу, Захід був дуже зацікавлений в обговоренні даної теми. Незважаючи на велику економічну і військову перевагу над соціалістичним табором на середину 1950-х рр., США та його союзники зовсім не вважали її абсолютною. Особливо лякав опонентів СРСР той факт, що він, незважаючи на колосальні втрати під час Другої світової війни, зумів створити ефективний і надійний захист від будь-якого нападу – атомну зброю. Не давало великих надій капіталістичним країнам і економічне змагання з Радянським Союзом по причині його впевненого промислового зростання. Залишалося сподіватися на використання «внутрішнього» фактору, яким, безумовно, могло стати послаблення авторитету Комуністичної партії. І тут, поза всяким сумнівом, ініціатива Хрущова на ХХ з'їзді стала для Заходу саме таким «подарунком», від якого він аж ніяк не міг відмовитися.

А тепер повернімося до «секретної доповіді» М.С.Хрущова. Як відомо, він читав її п'ять годин і встиг за цей час наговорити багато такого, що перевертало догори ногами усталене уявлення партійців про недавнє минуле. Залишаючи поки що питання про мету хрущовських викривань, зосередимо увагу на самих звинуваченнях. Адже Хрущов зробив у своєму виступі цілий ряд заяв, кожна з яких торкалася немов би окремого питання, але в цілому доповнювала загальну картину «злочинної системи», створеної Сталіним.

У контексті теми репресій на першому місці стоїть, безумовно, теза Хрущова про персональну відповідальність Сталіна за масовий терор. Хрущов: «У доповіді Сталіна на лютнево-березневому Пленумі ЦК 1937 року «Про недоліки партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників» була зроблена спроба теоретично обґрунтувати політику масових репресій під тим приводом, що по

мірі нашого просування вперед до соціалізму класова боротьба повинна немов би все більше і більше загострюватися. При цьому Сталін стверджував, що так вчить історія, так вчить Ленін» [9].

Що стосується Леніна, то він дійсно висловлювався в такому дусі [10]. І Сталін посилався на нього вповні обґрунтовано. Однак теза про загострення класової боротьби по мірі будівництва соціалізму народилася у Сталіна не в 1937-му, як стверджував Хрущов, а в 1928-му році. Вперше про це було сказано на липневому (1928 р.) Пленумі ЦК, де обговорювалося питання про хлібзаготівлю. Сталін дав розгорнуте пояснення своєї позиції, зосередивши увагу на тому, чому «спротив капіталістичних елементів» буде зростати [11]. Цей висновок Сталіна знайшов підтримку в партії і подальший розвиток у виступах інших партійних керівників, зокрема, в доповіді Велеріана Куйбишева на вересневому Пленумі ЦК 1928 року. Не знати цього Хрущов не міг, оскільки саме в тому ж році він став завідувачем оргвідділу ЦК КП(б) України [12]. Але Хрущов, очевидно, навмисно пов'язує цю тезу з лютнево-березневим Пленумом ЦК 1937 року, котрий повинен був зіграти свою роль у підготовленому ним сценарії. Зробити це було тим легше, що до середини 1990-х рр. стенограма Пленуму не публікувалася. Тепер, після того, як цей документ оприлюднений, можна судити, чи мають звинувачення Хрущова на адресу Сталіна якісь підстави.

Детальний аналіз стенограми лютнево-березневого (1937 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) дав англійський історик Гровер Ферр. Як ним переконливо доведено, у сталінських виступах на цьому Пленумі нема навіть натяку на теоретичне обґрунтування масових репресій [13]. Ось що у дійсності говорив Сталін під час своєї першої доповіді на Пленумі 3 березня 1937 року: «Чим більше будемо просуватися вперед, чим більше будемо мати успіхів, тим більше будуть озлоблятися залишки розбитих експлуататорських класів, тим скорше будуть вони йти на більш гострі форми боротьби, тим більше вони будуть шкодити Радянській державі, тим більше вони будуть хапатися за найвідчайдушні засоби боротьби як останні засоби приречених.

Треба мати на увазі, що залишки розбитих класів у СРСР не поодинокі. Вони мають пряму підтримку з боку наших ворогів за межами СРСР» [14].

Продовжуючи, Сталін закликав не до масових репресій, як стверджував на ХХ з'їзді М.С.Хрущов, а до суворо індивідуального підходу при розгляді персональних справ і до ... створення курсів для політичної освіти керівників партійних організацій. Спонукальним мотивом для такого заклик були перш за все зростаючі масштаби соціалістичного будівництва.

Комуністична (більшовицька) партія була в СРСР правлячою. Вона несла перед суспільством не лише моральну, але і персональну відповідальність за виконання п'ятирічних планів. Котрі, нагадаємо, повинні були забезпечити в країні побудову соціалізму.

По-друге, Конституція 1936 р. урівняла в правах усіх громадян СРСР. Якщо раніше партійна влада на місцях діяла, не маючи конкурентів з боку невдоволених Радянською владою, то відтепер повинна була враховувати цей фактор. Ті, що отримали право голосу, могли вийти з підпілля і спробувати парламентським шляхом взяти владу. А вже на грудень 1937 р. були призначені вибори до Верховної Ради СРСР, причому, згідно виборчого закону, кількість кандидатів на одне місце могла становити і два, і три чоловіки, а висувати їх могли не лише ВКП(б), але й громадські загальносоюзні організації. Це була реальна загроза не лише для партноменклатури, - разом із нею владу втрачав і ЦК, і його керівник - Сталін. Він це прекрасно розумів. Однак, всупереч нав'язаній Хрушовим думки, замість закликів до «масового терору» висунув вагомі аргументи проти такої політики. Про це свідчить другий виступ Сталіна на Пленумі, який мав місце 5 березня 1937 р. Коментуючи цей виступ, відомий дослідник даної теми Ю.Жуков вважає, що промова Сталіна була досить поміркованою [15].

Сталін вимагав розширення мережі внутрішньопартійної політичної освіти, вкрай необхідної для партійних вождів подібних до тих, що були присутніми на засіданнях Пленуму ЦК. Сталін наполягав, щоб кожний із партсекретарів підібрав собі двох заступників, здатних взяти керівництво на себе, поки кожний із секретарів не завершить навчання на 4-місячних, а ще більша кількість партійних керівників - на 6-місячних курсах.

Чому повинні були навчатися партійні керівники різних рангів? Відповідь на це дає резолюція лютого-березневого (1937 р.) Пленуму ЦК, прийнята одногослосно по доповіді Сталіна. На жаль, вона не стала надбанням гласності. Але Ю.Жуков у книзі «*Иной Сталин*» цитує її. На наш погляд, текст резолюції є таким, що заслуговує на увагу.

По-перше, в резолюції безжалісної критичі піддана та частина партійного апарату, котра живу роботу в масах почала підмінювати або суто господарською діяльністю, або показними лозунгами. В результаті:

1. «Наші партійні керівники почали втрачати смак до ідеологічної роботи, до роботи по партійно-політичному вихованню партійних і безпартійних мас».

2. «Почали втрачати смак також до критики наших недоліків і самокритики партійних керівників...»

3. «Почали також відходити від прямої відповідальності перед партійними масами... взяли на себе сміливість підмінити вибірність кооперацією... вийшов таким чином бюрократичний централізм».

4. Керівники парторганізацій «страждають відсутністю потрібної уваги до людей, до членів партії, до працівників... У підсумку такого бездушного ставлення до людей, членів партії і партійних працівників шгучно створюється невдоволення і озлоблення в одній частині партії».

5. Нарешті, відмічалось в резолюції, незважаючи на відсутність освіти, парткерівники не бажають підвищувати свій рівень, вчитися, проходити перепідготовку [16].

Причини цього небажання пояснюються дуже просто. Багато хто або більшість із учасників Пленуму були першими секретарями обласних, крайових або республіканських організацій ВКП(б). Вони, можливо, тлумачили такий план як загрозу своєму положенню. Їм, власне, пропонувалося підшукати заміну самим собі. Свого роду «змагання» за ці високі партійні посади, здавалось, було вже не за горами. Якщо партсекретарі відправляються на навчання на курсах, хто поручиться, що вони знову займуть свої місця, коли навчання закінчиться?

Ніхто таких гарантій дати не міг. Тому партійні керівники, виходячи із власних кар'єристських міркувань, встали в опозицію до прийнятого рішення. Курси політосвіти так ніколи і не були зорганізовані. Більше того, партійні «вожди», котрі звикли користуватися особливим статусом і чималими привілеями, знайшли вагому причину не лише для того, щоб відмовитися від непотрібного їм навчання, але й суттєво збільшити власні повноваження. На наступному Пленумі ЦК, який відбувся в кінці червня 1937 р., вони звернулися до Сталіна з жахливими розповідями про загрозу з боку реакційних елементів і куркулів, що поверталися із заслання. Секретарі зажадали надання їм надзвичайних повноважень для винесення смертних вироків і відправки у табори тисяч і тисяч людей [17].

Зауважимо, що на той момент репресії вже стали фактом повсякденного життя. З одного боку, їх жертвою стали приховані вороги Радянської влади, котрі на середину 1930-х рр. зрозуміли, що чекати вороття до старого немає підстав і активізували свої дії. Серед них провідне місце займали троцькісти, які широко залучали у свої ряди усіх незадоволених своїм соціальним станом. Особливо багато таких незадоволених було, як це не дивно, серед військових, точніше, у середовищі начальницького складу Червоної армії. У значній мірі він складався із царських офіцерів, котрі пішли служити новій владі (так званих «воєнспеців»). На кінець Громадянської війни вони становили вже 3/4 коман-

дного і адміністративного апарату Червоної армії [18].

Після Громадянської війни Червону армію скоротили до 500 тис. чоловік, але з початку 1930-х рр. почалося її зростання (1933 р. – 900 тис., 1936 р. – 1, 5 млн.). Відповідно, збільшувалася кількість командних посад. Однак просування старих кадрів по службовій драбині уповільнилося або взагалі припинилося. Наочно це видно на прикладі біографічних даних 69 осіб начальницького складу Червоної армії у званні комкору (приблизно генерал-лейтенанта), страчених за участь у заколоті в 1937-1941 рр. Згідно журналу «Військово-історичний архів», із цих 69 чоловік 48 були царськими офіцерами у званні до підполковника [19]. На протязі 20 років вони непогано жили за державний кошт. Начальницький склад отримував великі продуктові пайки і в порівнянні з цивільним населенням користувався масою побіжних зручностей. Скажімо, вже командир полку належало давати особняк або велику квартиру, коня для строю, автомобіль для поїздок і кінний екіпаж для виїздів. У той же час він отримував безплатно обмундирування, зарплатню у розмірі 1800 крб. щомісячно (для порівняння: завскладом отримував 120 крб., бібліотекар – 150, вчитель в залежності від предмету і учбового навантаження – 250 – 750 крб.) і сплачував 50% за квартиру або особняк [20].

Але цим людям хотілося більшого. Вони не займали в армії провідних позицій, в той час як учорашні унтер-офіцери командували військовими округами (Будьонний, Белов, Апанасенко), фронтами (В.К.Блюхер командував Далекосхідним фронтом), а К.Є.Ворошилов, який не мав ніякої військової освіти, взагалі став наркомом оборони і маршалом. Натомість багато хто з незадоволених почав втрачати навіть те, що мав. Так, наприклад, комкор М.В.Куйбишев, кавалер трьох орденів Червоного Прапора, в царській армії – капітан, у Громадянську війну командував армією. В 1929 р. він командував Сибірським військовим округом, а з 1930 р. – лише секретар розпорядчих засідань Ради праці і оборони [21].

Подібні метаморфози характерні й для багатьох державних працівників. Скажімо, О.І.Риков, старий більшовик, голова Раднаркому після Леніна, позбувся своєї посади і став у 1930 р. міністром пошти і телеграфу (не лише із-за політичних помилок, але й із-за схильності до пияцтва). Міністр фінансів у ленінському Раднаркомі М.М.Крестинський не впорався з новими завданнями і отримав скромну, не по амбіціях, посаду заступника наркома іноземних справ. Всі ці люди, не здатні діяти в нових умовах, і формували армію ображених – тих, кому суттєво зменшили доступ до державної годівниці або навіть позбавили її.

Не оминули неприсмності і керівні партійні кадри. Сталін поступово звільняв партію від переродженців і попутників, кількість яких сьогодні багатьом навіть важко уявити. Адже розповсюдженою думкою є уявлення, що більшовицька партія на 100% складалася із фанатичних революціонерів, готових померти за ідею. Насправді таких переконаних ідеалістів в партії було не більше 10%, а інші 90% - це безсовісні пристосуванці, котрі вступили до її лав, щоб отримати посаду. Про це говорив у 1921 р. на пленумі ЦК РКП(б) один із найбільш економічно грамотних більшовиків, нарком зовнішньої торгівлі Л.Красин [22]. У своїх останніх виступах і статтях Ленін також звертав увагу на дану обставину [23]. Він закликав звільняти партію від тих, хто не вмів діяти по-новому. А на їх місце ставити більш молодих, здібних керівників, здатних забезпечити свій фронт роботи.

Саме цей процес і розгорнувся в СРСР у середині 1930-х рр., коли на зміну старим кадрам прийшли випускники радянських вузів. Спостерігаючи те, що відбувалося в той час у Наркоматі сільського господарства, де він працював, І.О.Бенедіков (у 1938 р. він очолив цей наркомат) згадував: «Серед старої партійної гвардії, яка зуміла «запалити» й підняти маси на Жовтневу революцію, виявилось чимало, говорячи ленінськими словами, «святих» і «бездоганних» «бовдурів», котрі вміли «бундючитись і базікати», але не вміли працювати по-новому, з урахуванням посталих перед країною завдань...

Все це, на жаль, відповідало дійсності. Природньо, що масове висування на керівні посади більш молодих, здібних, здатних працювати по-сучасному людей не могло відбуватися безболісно, викликало невдоволення, образи і звинувачення з боку ветеранів, спротив яких також потрібно було зламати» [24].

В партійних організаціях усіх установ, наркоматах і відомствах одна за одною відбувалися чистки, за різні порушення чимало виключалось із партійних рядів. Але все це не зачіпало певний час крупних партійних чиновників, яким служила партія, була для них дійною короною. І раптом спокійне життя для партійної номенклатури закінчилося. Спочатку нова Конституція, а потім і лютнево-березневий Пленум ЦК 1937 р. поставили її перед суворою реальністю: або змінитися відповідно до вимог часу, або піти у небуття. Не дивно, що почалася боротьба за виживання. А методом виживання, як вже згадувалося, середня і вища партійна номенклатура обрала масові репресії.

Хрущов на XX з'їзді ініціативу цих репресій приписав Сталіну і навіть згадав про опозицію в ЦК партії курсу на їх розгортання. Хрущов: «На лютнево-березневому Пленумі ЦК (1937 р.) у виступах ряду членів ЦК, по суті, висловлювалися сумніви у правильності курсу

на масові репресії, що намічався під приводом боротьби з «дворушниками». Найбільш виразно ці сумніви були висловлені у виступі тов. Постишева» [25].

Наступну частину доповіді Хрущова ін-акше, як підробка, назвати не можна. Він навіть справжню частину виступу П.П.Постишева, а дав до неї абсолютно неправдивий коментар. Із цього коментаря делегати ХХ з'їзду повині були зрозуміти, що, крім Постишева, були й інші члени ЦК, котрі «сумнівалися» у необхідності репресій. Але стенограма лютнево-березневого (1937 р.) Пленуму ЦК свідчить, що жодного такого виступу не було! Навіть сам Постишев нічого подібного не говорив [26].

Дійсно, як могла виступати проти репресій людина, яка виявила себе одним із найбільш ініціативних і жорстоких її провідників? На січневому (1938 р.) Пленумі ЦК за необгрунтоване виключення із партії великої кількості її членів він сам був виведений із кандидатів у члени Політбюро. Ю.Жуков пише про це так: «На січневому Пленумі основну доповідь зробив Маленков. Він говорив, що перші секретарі підмажують навіть не списки засуджених «трійками», а лише два рядки із вказівкою їх чисельності. Відкрито кинув звинувачення першому секретарю Куйбишевського обкому партії П.П.Постишеву: ви пересаджали увесь партійний і радянський апарат області! На що Постишев відповідав у тому дусі, що арештовував, арештовую і буду заарештовувати, поки не знищу усіх ворогів і шпигунів. Але він опинився у небезпечній самоті: через дві години після цієї полеміки його демонстративно вивели із кандидатів у члени Політбюро, і ніхто із учасників Пленуму на його захист не став» [27].

А ось як Сталін розцінив вчинки Постишева:

«Це розстріл організації. До себе вони м'яко ставляться, а районні організації вони розстрілюють... Це означає підняти партійні маси проти ЦК, інакше це зрозуміти не можна» [28].

Хрущов приймав участь у роботі січневого (1938 р.) Пленуму і, звичайно, подальша доля і справжні причини усунення Постишева були йому добре відомі. Хрущов не міг не знати, що «ряд членів ЦК» не висловлював ніяких «сумнівів у правильності... курсу на масові репресії». На лютнево-березневому (1937 р.) Пленумі Хрущов сам виступив з гострою промовою, де широко підтримав репресивну політику.

Більше того, ніхто інший, як Хрущов, зайняв звільнене після арешту Постишева місце кандидата у члени Політбюро. Американський історик Дж. Арч Гетті і російський історик О.В.Наумов у спільній праці «Шлях до терору» пишуть, що Хрущов був одним із тих, хто «люто виступав проти Постишева» [29].

Виникає думка: хіба не для того, щоб відволікти увагу комуністів від власної персони у справі репресій, і була перекручена Хрущовим правда 1937 року? Опубліковані на сьогоднішній день документи дозволяють стверджувати: Хрущов був не байдужим глядачем, а одним із палких провідників репресивної політики. Про це говорить, зокрема, його перебування в 1936-1937 рр. на посаді першого секретаря Московського міського і обласного комітету ВКП(б). Ось які спогади з цього приводу залишив голова Московської ради в 1939-1945 рр. В.П.Пронін, який дав інтерв'ю «Військово-історичному журналу» (№ 10, 1991 р.):

«Питання: А Хрущов? Які спогади залишилися про нього?

Відповідь: ... Він активно сприяв репресіям. Справа в тім, що над ним висів дамоклів меч. У 1920 році Хрущов голосував за троцькістську платформу. І тому, очевидно, боячись розправи, сам особливо старанно «боровся» з безпечністю, втратою політичної пильності, політичною сліпотою і т.ін. Хрущов санкціонував репресії великої кількості партійних і радянських працівників. При ньому із 23 секретарів райкомів міста майже всі були заарештовані. І майже всі секретарі райкомів області. Були репресовані всі секретарі МК і ММК партії: Кацененбоген, Марголін, Коган, Коритний... Всі завідувачі відділами, включаючи помічника самого Хрущова. Хрущов, будучи вже на Україні, на Політбюро в 1938 р. наполягав на репресіях і другого складу Московського міського комітету партії.

Ми, тоді молоді працівники, дивувались: як же нас Хрущов виховує стосовно пильності, якщо все його оточення виявилось ворогами народу? Він же один лише залишився в МК цілим.

Питання: Ви вважаєте, що масштаб репресій в Москві – особиста «заслуга» Хрущова?

Відповідь: У значній мірі. Адже після осені 1938 року, після приходу до керівництва міськкомом Щербакова, ніхто із працівників Мосради, МК ММК, райкомів не постраждав. Я знаю, що коли на Політбюро в липні 1940 року виникло питання про усунення Щербакова з роботи за погану роботу авіазаводів, то звинувачували його і в тому, що він дуже неохоче і дуже рідко давав згоду на репресії. Мало того. У моїй присутності на секретаріаті міськкому за поданням Щербакова начальник слідчого відділу НКВС був виключений з партії за необгрунтовані арешти» [30].

Цікаво, що на ХХ з'їзді Хрущов не обійшов увагою тему «необгрунтованих репресій». Говорячи про переслідування троцькістів, він заявив: «За 10 років, які минули після XV з'їзду партії до лютнево-березневого Пленуму ЦК, троцькізм був повністю розгромлений, багато

колишніх троцькістів відмовилися від своїх попередніх поглядів і працювали на різних ділянках соціалістичного будівництва. Ясно, що підстав для масового терору в країні в умовах перемоги соціалізму не було» [31].

Але невдовзі після вище названого пленуму, у виступі 14 серпня 1937 р. ніхто інший, як Хрущов закликав слухачів: «Треба знищувати цих мерзотників. Знищуючи одного, двох, десятка, ми робимо справу мільйонів. Тому треба, щоб не здригнулася рука, потрібно переступати через трупи ворога на благо народу» [32].

Увіщо обійшлася партія, державному апарату і суспільству в цілому «безкомпромісна» боротьба Хрущова з «ворогами народу», говорить «Записка», підготовлена в 1988 році членами Комісії Політбюро ЦК КПРС по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних із репресіями 1930-40-х і початку 1950-х років:

«М.С.Хрущов, працюючи в 1936-1937 роках першим секретарем МК і ММК ВКП(б), а з 1938 року – першим секретарем ЦК КП(б)У, особисто давав згоду на арешти значної кількості партійних і радянських працівників. В архіві КДБ зберігаються документальні матеріали, які свідчать про причетність Хрущова до проведення масових репресій в Москві, Московській області та на Україні у передвоєнні роки. Він, зокрема, сам направляв документи із пропозиціями про арешти керівних працівників Мосради, Московського обкому партії. Усього за 1936-1937 роки органами НКВС Москви і Московської області було репресовано 55 тисяч 741 чоловік.

З січня 1938 року Хрущов очолював партійну організацію України. В 1938 році на Україні було заарештовано 106 тисяч 119 чоловік. Репресії не припинились і в наступні роки. В 1939 році було заарештовано 12 тисяч чоловік, а в 1940 році – майже 50 тисяч чоловік. Усього за 1938-1940 роки на Україні було заарештовано 167 тисяч 565 чоловік.

Посилення репресій в 1938 році на Україні НКВС пояснював тим, що в зв'язку з приїздом Хрущова особливо зросла контрреволюційна діяльність правотроцькістського підпілля. Особисто Хрущовим були санкціоновані репресії у відношенні кількох сот чоловік, котрі підозрювалися в організації проти нього терористичного акту.

Влітку 1938 року з санкції Хрущова була заарештована велика група керівних працівників партійних, радянських, господарських органів і в їх числі заступники голови Раднаркому УРСР, наркоми, заступники наркомів, секретарі обласних комітетів партії. Всі вони були засуджені до вищої міри покарання і тривалих термінів ув'язнення. За списками, відправленими НКВС СРСР у Політбюро, тільки за 1938 рік було дано згоду на репресії 2140 чоловік із складу республіканського партійного і радянсь-

кого активу» [33].

Перекручуючи факти, Хрущов на XX з'їзді усю провину за «розстрільні списки» поклав на Сталіна і НКВС. Хрущов: «Складлася ганебна практика, коли в НКВС складалися списки осіб, справи яких підлягали розгляду на Військовій колегії, і ними задалегідь визначалась міра покарання. Ці списки відправлялись Єжовим особисто Сталіну для санкціонування передбачуваних мір покарання. В 1937-1938 роках Сталіну було відправлено 383 таких списки на багато тисяч партійних, радянських, комсомольських, військових і господарських працівників, і була отримана його санкція» [34].

Хрущов прекрасно знав, що Сталін не виносив «вироки», а лише розглядав списки на предмет можливих **заперечень**. Хрущову це було достеменно відомо, оскільки збереглася відправлена на його ім'я записка міністра внутрішніх справ С.М.Круглова від 3 лютого 1954 р. Про «задалегідь підготовлені вироки» там немає а ні слова, зате там прямо говориться наступне: «В архівах МВС СРСР знайдено 383 списки «осіб, що підлягали суду Військової колегії Верховного Суду СРСР. Ці списки були складені в 1937 і 1938 роках НКВС СРСР і тоді ж представлені в ЦК ВКП(б) на розгляд (виділено мною – В.С.)» [35]. А в результаті цього розгляду вироків нерідко взагалі не призначалися або винесений вирок становився значно менш суворим, ніж запропонована авторами подання міра покарання.

В той же час Хрущов не навів жодного прикладу свавілля перших осіб у місцевих партійних організаціях. Хоча саме він та інші перші секретарі обласних і республіканських партійних організацій були причетні, як було показано вище, до формування «розстрільних списків» і винесення відповідних вироків. Причому Москва і Політбюро **ніколи** не давали згоди репресувати запрошену місцевими партійними бонзами кількість ворогів Радянської влади. Ось один приклад, знову ж таки пов'язаний з Хрущовим. У 1938 р. Сталін отримав від нього із Києва телеграму такого змісту: «Дорогий Йосипе Віссаріоновичу! Україна щомісяця надсилає 17-18 тисяч репресованих. А Москва затверджує не більше 2-3 тисячі. Прошу вас вжити термінові заходи. Люблячий Вас М.Хрущов». У відповідь на адресу Хрущова надійшла коротка телеграма: «Вгамуйся, дурню! Сталін» [36].

Вже наприкінці 1937 р. Сталіну стало зрозуміло, що репресії виходять з-під контролю. Ініційований партійними секретарями на місцях і підтриманий широко розгалуженим антиурядовим підпіллям вал арештів прокотився по країні, втягуючи у вирій цього процесу не лише справжніх ворогів (наявність яких сьогодні підтверджена документально), але й багатьох невинних людей. Із опублікованих в останні роки

документів видно, що в 1937 р. склався безпринципний, надзвичайно небезпечний для суспільства альянс найбільш одіозних представників партійного і карального апаратів. Якщо мета П.Постишева, Р.Ейхе та їм подібних полягала в тому, щоб за будь-яку ціну зірвати намічені на грудень 1937 р. альтернативні, змагальні вибори до Верховної Ради, то очільник НКВС М.І.Сжов, його заступник М.П.Фріновський, а також інші зацікавлені особи під видом боротьби із справжніми і вигаданими змовами намагалися приховати свої заколотницькі плани [37].

Сталін і та частина центрального керівництва ВКП(б), котра не приймала участі в заколоті, намагались скоротити масштаби і поставити під контроль проведення репресій. В кінцевому рахунку їм вдалося добитися суворого покарання для тих, проти кого були отримані докази участі у фабрикації справ, у знищенні неповинних людей. Рубіжним у цьому плані став січневий (1938 р.) Пленум ЦК ВКП(б). Вичерпний аналіз матеріалів Пленуму дали Дж. Арч Гетті і О.Наумов [38]. Із його контексту стає очевидним, що зупинити маховик репресій було дуже непросто. Адже його провідники вміло прикривалися словами про необхідність боротьби з ворогами народу.

Тим не менш, відразу ж після січневого (1938 р.) Пленуму ЦК із місць заслання почали повертатися тисячі незаконно репресованих людей, в тому числі й відомі воєначальники. Однак остаточно цей процес став незворотним з осені 1938 р., коли було усунуто з посади наркома внутрішніх справ Єжова. Тільки 23 листопада, під натиском Сталіна, Молотова і Ворошилова, горезвісний нарком власноруч написав прохання про відставку. І почалося усунення «єжовщини». Ось як описує його Ю.М.Жуков: «Політбюро розіслало на місця телеграми з прямим текстом: негайно припинити репресії і розпустити «трійки». Знову (після січневого Пленуму ЦК 1938 року. – В.С.), перехопивши ініціативу, сталінська група вже в кінці 1938 року добилась проведення перших судових процесів над працівниками НКВС, звинуваченими у фальсифікації та надуманості справ, за якими майже цілий рік судили, засидали і страчували тисячі людей. Так вдалося зупинити Великий терор» [39].

Хрущов у «секретній доповіді» констатує: «...хвиля масових репресій в 1939 році почала вщухати...» [40]. Однак старанно оминає питання: чому? Між тим відповідь на нього має принципове значення. Якщо це - стихійне послаблення в силу фізичної втомленості «борців» з ворогами народу, це одне. І зовсім інше, коли стане зрозуміло: терор не припинився сам по собі, а був зупинений свідомо, низкою послідовних рішень центрального керівництва. Вичерпний перелік їх дає Лев Балаєв у книзі «Сталін і Хрущов»:

«Усього за 1938 рік було прийнято цілих шість постанов ЦК ВКП(б) за фактами порушення соціалістичної законності. Крім постанови січневого (1938 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), це були: «Про зміну структури ГУДБ НКВС СРСР» (28 березня), «Про зміну структури НКВС СРСР» (13 вересня), «Про облік, перевірку і затвердження працівників НКВС» (14 листопада), «Про порядок узгодження арештів» (спільний з РІК СРСР, 1 грудня). «Трійки» і «двійки» при НКВС були скасовані наказом наркома внутрішніх справ (Л.П.Берія. – В.С.) 26 листопада 1938 року»[41]. Коментуючи цю постанову, Гровер Ферр, посилаючись на відповідний документ, називає його справжню, уточнену дату – 17 листопада 1938 року[42].

Не випадково у даному переліку з'являється прізвище Берія. Саме він, посівши місце заарештованого Єжова, за короткий строк зумів навести порядок у слідчих органах, припинив практику необґрунтованих арештів. Розпочався перегляд справ, заведених за Єжова. Характерно, що ця величезна робота була доручена не прокуратурі або суду, а саме НКВС під керівництвом Берія. Тільки в 1939 р. було випущено на свободу 330 тис. чоловік, і перегляд справ продовжувався [43].

Чи знав про це Хрущов? Безперечно, адже з березня 1939 р. він – член Політбюро ЦК ВКП(б). Але на XX з'їзді Хрущов характеризував Берія у виключно негативному плані [44]. Роберт Тернстон у книзі «Життя та терор у Сталінській Росії» докладно пише, як Хрущов перекутив те, що відбувалось у дійсності, коли Берія став на чолі НКВС:

«Хрущов тоді стверджував, що органи тоді вільно практикували катування, і за Берія їх масштаби навіть зросли. Неможна вважати, що таке твердження заслуговує довіри, оскільки одна із цілей хрущовської доповіді полягала в тому, щоб зобразити Берію як затятого ворога і політичного супротивника, котрий показав себе з найгіршого боку після смерті Сталіна.

Зображення Берії у негативному світлі...стало результатом неправомірно відкинутих свідочств із перших рук про те, що сталося, коли він прийшов на зміну Єжову»[45]. При цьому Хрущов на XX з'їзді неодноразово посилався на висновки «комісії Поспелова», створеної, відповідно до рішення Політбюро ЦК КПРС, для «додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних із репресіями». Директор Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС П.М.Поспелов очолював названу комісію, і виявив себе у даному питанні людиною заангажованою. Однак і він змушений був констатувати: після приходу до влади в НКВС Л.П.Берія арешти різко пішли на спад (за 1939-1940 рр. їх число скоротилося більш як на 90% у порівнянні з 1937-1938 рр.). Число страт у 1939-1940 рр. упало нижче 1% від

ривня 1937-1938 рр. [46].

Фактично, наведені дані зруйнували усю «викривальницьку» концепцію Хрущова. Тому він їх просто проігнорував, натомість доповнюючи загальну картину провин Сталіна вражаючими пассажами на тему репресій у Червоній армії. Хрущов:

«Дуже тяжкі наслідки, особливо для початкового періоду війни, мала також та обставина, що на протязі 1937-1941 років, у результаті підозрливості Сталіна, за наклепницькими звинуваченнями, знищені були багаточисленні кадри армійських командирів і політпрацівників. На протязі цих років репресовано було декілька прошарків командних кадрів, починаючи буквально від роти і батальйону і до вищих армійських центрів, у тому числі майже повністю були знищені ті командні кадри, котрі отримали якийсь досвід ведення війни в Іспанії та на Далекому Сході» [47].

Як завжди, і в даному випадку, Хрущов не говорить правду. По-перше, він «скромно» забув сказати про власну роль у передвоєнних репресіях у Київському особливому військовому окрузі (КОВО). Між тим у розпорядженні істориків сьогодні є цікавий документ. Це «Постанова Військової ради Київського особливого військового округу (КОВО) про стан кадрів командного, начальницького і політичного складу округу». У постанові командував військами округу командарм другого рангу Тимошенко, член Військової ради, комкор Смирнов і член Військової ради, секретар ЦК КП(б)У Хрущов доповідають Сталіну, що «в результаті безпощадного викорінювання троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів на 25 березня 1938 року були замінені усі командири 9 корпусів, 24 із 25 командирів дивізій, 5 із 9 командирів бригад, 87 із 135 командирів полків, усі командири 4 Урів (укріплених районів – В.С.), 6 із 9 начальників штабів корпусів, 18 із 25 начальників штабів дивізій, 3 із 4 начальників штабів УРів, 78 із 135 начальників штабів полків, 19 із 24 начальників відділів штабів округу». Таким чином, за один рік було «вичищено» із військ округу 2922 командири різного рангу, із них заарештовано 1066 чоловік [48].

Цей документ викриває Хрущова як одного із головних репресантів не лише в партійних і радянських органах, але й в армії. Однак це не завадило йому, як ми пересвідчилися, і в даному питанні стати в позу прокурора. Спираючись на його розповіді про «жахливі» репресії в армії перед війною, історики-антикомуністи у багато разів завищили кількість розстріляних і звільнених у запас командирів Червоної армії в 1937-1938 рр. Наприклад, Д.Волгогонов у своєму опусі «Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й.В.Сталіна» пише, що «в 1938-1939 роках

загинуло до 45 процентів командного і політичного складу армії і флоту від командира бригади і вище». Загальну кількість репресованих він обчислює у 43 тисячі чоловік командного складу [49].

Ще більш жахливі цифри називає один із апологетів хрущовської доповіді, доктор історичних наук Г.А.Куманев. За його підрахунками, в 1937-1938 рр. «катами із НКВС було ліквідовано до 80% осіб із числа вищого командного складу» [50]. «За архівними даними, - пише він, - тільки з 27 лютого 1937 року по 12 листопада 1938 року НКВС отримав від Сталіна, Молотова і Кагановича санкції на розстріл 38 679 військовослужбовців. Якщо ж до цих даних додати більше трьох тисяч знищених командирів Військово-Морського Флоту і врахувати, що знищення військових кадрів мало місце і до 27 лютого 1937 року, і після 12 листопада 1938 року, то число безвинно загиблих одних лише військовослужбовців командного складу наблизиться до 50 тисяч, а загальна кількість репресованих в армії і на флоті, безперечно, перевищить і це число» [51].

Щоб зрозуміти, наскільки далекими від істини є наведені цифри, слід звернутися до першоджерел. У 1990 р. в журналі «Известия ЦК КПСС» був опублікований звіт начальника управління по командному складу Червоної армії Наркомату Оборони СРСР Є.А.Щаценка. Із його тексту випливає, що в 1937 р. було звільнено із армії усього 18 658, в 1938 р. – усього 16 362, а в 1939 р. – усього 1878 військовослужбовців. Сумарно – 36 898 чоловік звільнених, а не репресованих, як юридично безграмотно стверджують вищеназвані автори.

Далі, із числа звільнених було заарештовано (тобто репресовано) за різні злочини в 1937-1939 рр. – 9 579, а за зв'язок із заколотниками (в армії. – В.С.) – 14 968 військовослужбовців. Інші (8 162 чол.) були звільнені за пияцтво, марнотрацтво, по причині смерті, по інвалідності й по хворобі. Оскільки на адресу Наркомату Оборони, ЦК ВКП(б) та на ім'я особисто Й.В.Сталіна поступило багато скарг, була створена спеціальна комісія, котра перевіряла заяви звільнених командирів. У результаті тривалої і ретельної перевірки було відновлено в кадрах 11 178 військовослужбовців [52].

Для нас особливий інтерес становить, скільки з них було відновлено після звільнення в зв'язку із заколотом в армії. Відповідні підрахунки дають цифру 7 328 чоловік. Після цього стає зрозуміло, що справжня кількість засуджених за зв'язок із заколотниками становить 7 640 командирів. Ось це і є справжня цифра «масштабів» репресій (не розстрілів!) у Червоній армії напередодні Великої Вітчизняної війни.

Дещо меншу цифру (7 211) називають заступник голови Військової колегії Верховного

РРФСР і відповідним статтям КК інших союзних республік) Колегія ОГПУ, суди, «трійки» НКВС, Особлива нарада, Військова колегія, військові трибунали винесли вироки у відношенні 3 777 380 чоловік, в тому числі до вищої міри покарання – 642 380 чоловік. Додатково повідомлялося, що до утримання в трудових таборах і тюрмах на строк до 25 років і нижче було засуджено за 33 роки – 2 369 320, до заслання і висилки – 765 180 чол. На момент підготовки вказаної доповідної записки у таборах і тюрмах знаходилося, засуджених за контрреволюційні злочини – 467 946 чол. [61].

Така статистика не відповідала планам Хрущова. Він заховав її подалі від людського ока, і до кінця 1980-х рр. надзвичайно важлива для суспільства інформація становила державну таємницю. Чому? Мабуть, тому що правда щодо політичних репресій в СРСР не всім була потрібна. Це давало можливість недобросовісним авторам на свій розсуд трактувати дану проблему і зараховувати до репресованих мільйони померлих від сипного тифу, від голоду, холоду і т. ін. Типовим прийомом маніпулювання статистикою є зарахування до політв'язнів кримінальних злочинців.

Так, Р.Конквест стверджує, що в 1950 р. у трудових таборах в системі ГУЛАГу було 12 млн. політв'язнів. Але ознайомлення з першоджерелами, опублікованими, до речі, вже і за кордоном, дає зовсім інші цифри. В 1950 р. в трудових таборах знаходилося 1 416 300 чол., із них політичних – 578 912 чол. (22,7%). Усього в'язнів у 1950 р. налічувалося 2,5 млн. [62]. Багато це чи мало? Порівняємо, наприклад, із такою передовою країною, як США. Тут, згідно статистичних даних, у 1996 р. в тюрмах перебувало 5,5 млн чоловік! Тобто кількість в'язнів у США вже наприкінці минулого століття була на 3 млн. чоловік більше, ніж коли не-будь в СРСР [63].

Отже, оприлюднені Хрущовим на XX з'їзді партії факти щодо масових репресій в СРСР у 1930-х рр. та їх інтерпретація є далекою від правди. Своїм виступом він увів суспільство в оману, що, очевидно, відповідало його намірам. Адже Хрущову треба було приховати правду відносно своєї участі в масових репресіях, були тут й інші особисті мотиви. Деяких з них ми вже торкнулися в даній статті, але в цілому це тема окремого дослідження.

1. Медведев Рой. К суду истории. – М., 1974; Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия: Политический портрет Сталина: В 2-х кн. – Кемеровское кн. изд-во, 1990-1991; Зубкова Ю. Оттепель (1953-1964) // История России. XX век. – М., 1996; Борисов Ю.С., Курицын В.М., Хван Ю.С. Политическая система конца 20-30-х годов. О Сталине и сталинизме // Историки спорят. 13 бесед / Под общ. ред. В.С.Лельчука. – М.: Политиздат, 1988.
2. Верт Н. История Советского государства. 1990-1991/ Пер. с фр. – М.: ИНФРА-М, Изд-во «Весь Мир», 1998; Хоскинг Джеффри. История Советского Союза. 1917-1991 / Пер. с англ. П.Куценкова. – Смоленск: «Русич», 2001.
3. Див.: Роговин В.З. Партия расстрелянных. – М., 1997; Наумов В.П. К истории секретного доклада Н.С.Хрущёва на XX съезде КПСС // Новая и новейшая история. – 1996. - № 4; Карпов В. Расстрелянные маршалы. – М.: Вече, 1999.
4. Конквест Р. Большой террор. – Флоренция, 1974; Он же. Жатва скорби. – Нью-Йорк, 1986.
5. Див.: Бугай Н.Ф. «Погружены в эшелоны и отправлены в места поселений...» Л.Берия – И.Сталину // История СССР. – 1991. - № 1; Он же. «Автономия немцев Поволжья ликвидировать...» // Там же. – 1991. - № 2; Он же. 20-40-е годы: депортация населения с территории Европейской России // Отечественная история. – 1992. - № 4; И.Сталин – Л.Берия: «Их надо депортировать...» : Документы, факты, коммент. / Вступ. ст., сост., посл. Н.Ф.Бугай; Земсков В.Н. Спецпереселенцы (по документам НКВД-МВД СССР) // СОЦИС. – 1990. - № 11; Он же. Массовое освобождение спецпереселенцев и ссыльных (1954-1956 гг.) // СОЦИС. – 1991. - № 1; Он же. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социол. исследования. – 1991. - № 6.
6. «Особая папка» И.В.Сталина: Из материалов секретариата НКВД-МВД СССР, 1944-1953 гг.: Каталог документов // Архив новейшей истории России. Т. 1. – М., 1994; Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ- НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. – М., 2003; Лубянка. Сталин и НКВД – НКГБ – ГУКР «Смерш». 1939-март 1946 / Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. – М., 2006.
7. Див.: Соус Марио. Гулаг: Архивы против лжи/ Пер. с англ. В.Чеченцева. – М., 2001; Ферр Г. Анти-сталинская подлость / Гровер Ферр; [пер. с англ. В.Л.Боброва]. – М.: Алгоритм, 2008.
8. О культе личности и его последствиях: Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущёва Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза. // Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 3.
9. О культе личности и его последствиях... // Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 3. – С. 139.
10. Див.: Ленин В.И. Новая экономическая политика и задачи политпросветов // Полн. собр. соч. (ПСС). Издание пятое. Т. 44. – М.: Политиздат, 1974. – С. 162.

11. Сталин И.В. Сочинения. Т.11. – М.: Политиздат, 1949. – С. 170-171.
12. Медведев Рой. Н.С.Хрущев: Политическая биография. – М.: Книга, 1990. – С. 22.
13. Ферр Гровер. Вказана праця. – С. 46.
14. И.В.Сталин. О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников: Доклад на Пленуме ЦК ВКП(б) 3 марта 1937 года. // Правда. – 1937. – 29 марта. См. также: <http://www.hrono.ru/libris/stalin/14-20.html>.
15. Жуков Ю.Н. *Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933-1937 гг.* – М.: Вагриус, 2003. – С. 360.
16. Там само. – С. 360-363, 506.
17. Седых В.Ф. Повернул истории бег. – К.: ЗАТ «Віпол», 2008. – С. 206-207.
18. История России: Учебное пособие для вузов: в 2 т. Т. 2 (1894-1994 гг.). – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1997. – С. 158.
19. Военно-исторический архив. – 1990. – Вып. 4. – С. 75-107.
20. Независимое военное обозрение. – 2001. - № 4. – С. 5.
21. Военно-исторический архив. – 1990. – Вып. 6. – С. 64-107.
22. Див.: Мухин Ю. Убийцы Сталина. Главная тайна XX века. – М.: Яуза-пресс, 2008. – С. 159.
23. Ленин В.И. Об условиях приёма новых членов в партию // ПСС, т. 45. – С. 19; Он же. Политический отчет Центрального Комитета XI съезду РКП(б) 27 марта 1922 г. // Там же. – С. 82, 97.
24. Молодая гвардия. – 1989. - № 4. – С. 12-65.
25. О культе личности... // Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 3. – С. 139.
26. Речь Н.Постышева на февральско-мартовском (1937 г.) Пленуме ЦК // Вопросы истории. – 1995. - № 5-6. – С. 3-8.
27. Жупел Сталина. Беседа журналиста Александра Сабова с историком Юрием Жуковым. Часть 7. // Комсомольская правда. – 2002. – 19 ноября.
28. Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сборник документов. – М.: АИРО-XX, 1995. – С. 164.
29. J.Arch Getty and Oleg V.Naumov. *The Road to Terror: Stalin and Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939.* (Yale University Press, 1999). – P. 512.
30. Цит. по: В.Ф.Аллилуев. Хроника одной семьи: Аллилуевы, Сталин. – М.: Молодая гвардия, 2002. – С. 172.
31. О культе личности... // Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 3. – С. 139.
32. Цит. по: <http://www.pravda.ru/politics/authority/kremlin/30-08-2002/11739-0>. Ту ж цитату використовує Гровер Ферр у кн.: Ферр Гровер. Антисталинская подлость... - С. 295.
33. Массовые репрессии оправданы быть не могут. (Документы о реабилитации) // «Вестник Архива Президента Российской Федерации», в: Источник, 1995. - № 1. – С. 126-127; См. также: Реабилитация: Как это было. Т.3. Середина 80-х годов. – 1991. - М.: МФД, 2004. – С. 146.
34. О культе личности... // Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 3. – С. 143.
35. См.: www.memo.ru/history/vkys/images/intro_1.htm; Ферр Гровер. Антисталинская подлость. – С. 78.
36. Слово товарищу Сталину/ Сост. Р.И.Косолапов. – М.: ЭКСМО, 2002. – С. 355; Седых В.Ф. Повернул истории бег. – С. 212.
37. Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш». 1939-март 1946. – М.: МФД, 2006. – Док. № 37 на С. 52-72 и док. № 33 на С. 33-50.
38. Дж. Арч Гетті, О.В.Наумов. Вказана праця. – С. 498-512.
39. Жупел Сталина. Беседа журналиста Александра Сабова с историком Юрием Жуковым. Часть 8. // Комсомольская правда. – 2002. – 20 ноября.
40. О культе личности... // Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 3. – С. 145.
41. Балаян Л.А. Сталин и Хрущёв. Глава «“Большой скачок” Никиты Хрущёва»: <http://www.stalin.su/bjrk.php?action=header&id=6>.
42. См.: Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. 1937-1938. – М.: МФД, 2004. - Док. № 362. – С. 607-611.
43. Колпакиди А., Прудникова Е. Двойной заговор. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – С. 332.
44. О культе личности... // Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 3. – С. 144.
45. Robert Thurston. *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934-1941.* (Yale University Press, 1998. – P. 118.
46. Реабилитация: Как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том 1. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 317.
47. О культе личности...// Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 3. – С. 148.
48. Балаян Л.А. Вказана праця; Волкогонов Д.А. Вказана праця. Кн. 1. – С. 405.
49. Волкогонов Д.А.Вказана праця. Кн. 1. – С. 405.
50. Куманев Г.А. В огне тяжелых испытаний // История СССР. – 1991 - № 2. – С. 7.
51. Правда. – 1989. – 22 июня.
52. Известия ЦК КПСС. – 1990. - № 1. – С. 186.

53. Военно-исторический журнал. – 1993. - № 1. – С. 57, 59.
54. Седих В.Ф. Вказана праця. – С. 238.
55. М.Верт. Вказана праця. – С. 246.
56. Маріо Соус. Вказана праця.
57. Медведев Рой. Наш иск Сталину // Московские новости. – 1988. - № 48. – 27 ноября.
58. Размышления по поводу двух гражданских войн: Интервью А.И.Солженицына испанскому телевидению в 1976 г. // Комсомольская правда. – 1991. – 4 июня.
59. Урланис Б. Войны и народонаселение Европы. – М., 1960. – С. 344-345.
60. Кожин В.В. Россия. Век XX (1901-1939). Опыт беспристрастного исследования. – М.: Изд-во ЭКСМО-ПРЕСС, 2002. – С. 208.
61. Земсков В.Н. ГУЛАГ: историко-социологический аспект // Социологические исследования. – 1991. - № 6; См. также: <http://www.trudoros.narod.ru/teor/repress.html>
62. Тайны Сталина. <http://old.kre.ru/rating/analytcs/stalin/1923>
63. Маріо Соус. Вказана праця. – С. 79.

РЕЗЮМЕ

ЗА КУЛИСАМИ «СЕКРЕТНОГО» ДОКЛАДА Н.С. ХРУЩЁВА

Сурнин В.Б. (Ужгород)

Статья посвящена вопросу «сталинских репрессий». Опираясь на «секретный доклад» Хрущёва на XX съезде, автор подробно рассмотрел его аргументацию и приведённые цифры. Как выяснилось, они далеки от истины. И это позволяет по-другому посмотреть на советскую эпоху 1930-х годов.

Ключевые слова: XX съезд КПСС, «секретный доклад», массовые репрессии, «заколот военных», ГУЛАГ.

SUMMARY

BEHIND THE SCENES OF "SECRET LECTURE" OF HRYSHEV N.S.

V Surnin (Uzhhorod)

This article is devote to the question of "Stalin's repressions". Rely on "secret lecture" of Hryshev N.S. on XX th congress author in detail consider his argumentation and quote figures. As was found out they are far from truth. And this compel to look on soviet period of 30-ieth in different.

Key words: XXth meeting KPRS (CPSU), "secret report", mass repressions, "military rebellion", HULAG.